

Propaganda en paramilitairen

De normalisatie van geweld in het Servië van de jaren negentig

Maartje Weerdesteijn & Alette Smeulers

In de jaren negentig werd in Servië een symbiotische verhouding tussen criminelen, paramilitaire organisaties en de overheid gevormd. Deze verhouding zorgde voor een normalisatie van criminaliteit en geweld. Waar de maatschappij normaal een remmende werking heeft op crimineel gedrag, werd dit nu omgedraaid. In de propaganda zaten neutralisatietechnieken die de bevolking in staat stelde de misdaden goed te keuren. Uiteindelijk drong deze verdraaiing van de moraal door tot het culturele leven van de bevolking waarin criminelen en oorlogsmisdadigers, zoals Arkan, vereerd werden. Hierdoor diende Arkan niet alleen een militair strategisch, maar ook een politiek doel door steun te genereren voor de oorlog.

Introductie

In 1993 is door de VN Veiligheidsraad het internationale tribunaal voor voormalig Joegoslavië opgericht. Dit tribunaal dient verdachten van genocide, misdrijven tegen de menselijkheid en oorlogsmisdrijven te vervolgen. Nu – bijna 20 jaar later – zijn er meer dan zeventig verdachten vervolgd en berecht. In dit kader is er ook veel onderzoek gedaan naar de oorzaken van de oorlogen en de daders die hierbij betrokken waren (zie o.a. Bassiouni, 1994). Hierbij viel op dat veel personen met een crimineel verleden, georganiseerd in paramilitaire eenheden, betrokken waren bij de gewelddadigheden en gruwelijke misdrijven hebben gepleegd. Dit is in zoverre opvallend omdat uit recent en minder recent onderzoek is gebleken dat internationale misdrijven juist vaak worden gepleegd door hele gewone gezagsgetrouwe burgers (zie o.a. Arendt, 1964; Browning, 1992; Smeulers, 2004; Waller, 2007). Dit beeld dient dus genuanceerd te worden ten opzichte van conflicten, zoals bijvoorbeeld in Joegoslavië, waar criminelen een grote rol speelden. Een opvallend voorbeeld van een roemruchte crimineel die aan het hoofd kwam te staan van een paramilitaire organisatie is Arkan. Hij was een door Interpol gezochte crimineel die tijdens de oorlogen in Joegoslavië verschrikkelijke misdrijven beging. In Servië groeide hij echter uit tot een held, die veelal geliefd was bij de bevolking. De onderzoeksvraag die in dit artikel centraal staat, is: hoe kon het gebeuren dat een gevreesde crimineel en oorlogsmisdadiger kon uitgroeien tot een volksheld?

Hoewel in dit artikel de oorlogen in voormalig Joegoslavië en meer specifiek de dynamiek in Servië centraal staan, is de betrokkenheid van criminelen en criminele organisaties in gewelddadige politieke conflicten niet uniek voor Joegoslavië. Ook in andere conflicten die gekwalificeerd kunnen worden als zogeheten 'new wars' spelen criminelen en criminele organisaties een steeds grotere rol (Kaldor,

2006; Kalyvas, 2006). Criminoloog Passas (2002) concludeerde dat politiek en crimineel geweld hand in hand kunnen gaan en dikwijls met elkaar vermengd en verweven zijn. Green en Ward (2009) hebben aangetoond dat ten tijde van een politiek conflict geweld vaak een dubbele functie heeft. Volgens hen dient het geweld niet alleen politieke, maar tegelijkertijd ook privédoeleinden (Green & Ward, 2009). Daarnaast lijken criminelen, in toenemende mate, bewust door politieke machthebbers ingezet te worden om het vuile werk voor hen op te knappen, zoals in het bijzonder in voormalig Joegoslavië, maar bijvoorbeeld ook in Darfur lijkt te gebeuren (Prunier, 2005, 97). De beschreven problematiek is dus niet uniek voor Joegoslavië, maar de oorlog in voormalig Joegoslavië en de rol van Arkan daarin hebben wij gekozen als illustratieve casus die kan helpen om meer inzicht te krijgen in dit fenomeen.

In deze bijdrage zal allereerst een verantwoording worden gegeven van de gekozen casus en de gebruikte methodologie. Daarna zal dieper ingegaan worden op de rol die de staat normaal gesproken moet vervullen ten opzichte van criminaliteit. Daartegenover zal een periode van politiek geweld en de situatie in Servië tijdens de oorlog worden gesteld. Uiteengezet zal worden hoe de Servische overheid door middel van propaganda steun voor de oorlog genereerde door de normalisatie van misdrijven en geweld te stimuleren in de media. Vervolgens wordt uitgelegd hoe dit proces versterkt werd door de symbiotische verhouding die de overheid aannam ten opzichte van de georganiseerde misdaad. Er wordt ingegaan op de vele functies die criminelen kunnen hebben in een periode van collectief geweld en het belangrijke maar onderbelichte effect op een maatschappij als criminelen daarin een zo prominente rol vervullen. Uiteindelijk zal uitgelegd worden hoe dit leidde tot een situatie waarin de moraal werd verdraaid, misdaden en criminelen werden vereerd in plaats van verguisd en dit bijdroeg tot het plegen van internationale misdrijven.

Keuze casus en gebruikte methodologie

De oorlogen in voormalig Joegoslavië in het algemeen en de situatie in Servië meer in het bijzonder zijn uitgekozen als casus omdat veel van de bestaande theorieën over paramilitaire organisaties en hun rol en functie binnen *new wars*, veelal ook rondom deze casus geformuleerd zijn en het ons in staat stelt hieraan bij te dragen (zie o.a. Alvarez, 2006; Kaldor, 2006; Mueller, 2000; Ron, 2000; Schlichte, 2010). In het VN-rapport van de Commission of Experts opgesteld onder leiding van Bassiouni (1994, Annex III.A) wordt geschat dat er in voormalig Joegoslavië ongeveer 83 paramilitaire organisaties zijn ingezet door de verschillende partijen, waarvan er ongeveer 56 – dit komt neer op ongeveer 40.000 man – aan de kant van Servië. Volgens schattingen bestonden deze groeperingen voor 80 procent uit criminelen en voor 20 procent uit fanatieke nationalistes (Kaldor, 2006, 57). Een van de meest prominente en beruchte leiders van een dergelijke paramilitaire eenheid was Zeljko Raznatovic, beter bekend als Arkan. Arkan was al voor de oorlog een door Interpol gezocht crimineel die als huurmoordenaar in dienst was van

het regime van Tito, bankovervallen had gepleegd en regelmatig uit de gevangenis wist te ontsnappen, zoals bijvoorbeeld in 1981 uit de Bijlmerbajes (Stewart, 2007, 78). Tijdens de oorlog stond Arkan aan het hoofd van een van de meest wrede paramilitaire eenheden, de Tigers. De Tigers waren verantwoordelijk voor vele gruwelijkheden, zoals het doden van burgers en krijgsgevangenen, verkrachtelingen, plunderingen en vernielingen (Bassiouni, 1994, Annex III.A). Toch werd Arkan in Servië gezien als oorlogsheld. Arkan en zijn Tigers, waarvan de kern bestond uit voetbalhooligans van Rode Ster Belgrado, waren niet de enige criminelen noch de enige paramilitaire organisatie die in de oorlog een heldenstatus verwierven. Een ander bekend voorbeeld zijn de Chetniks, geleid door de momenteel in Den Haag terecht staande Vojislav Seselj (Schlichte, 2010, 318).

Hoewel er meer conflicten zijn waar criminelen een belangrijke rol hebben gespeeld, zoals bijvoorbeeld in Tsjetsjenië, Liberia, Nigeria, Soedan, Angola en Congo (Mueller, 2003, 508), is voor Servië gekozen omdat de oorlog in Joegoslavië uitermate goed gedocumenteerd en onderzocht is. Er is bovendien al veel criminologisch onderzoek gedaan naar paramilitairen, de zwarte economie en georganiseerde misdaad ten tijde van de oorlog en de invloed van de oorlog op de Servische maatschappij, waarvan wij in ons onderzoek gebruik hebben gemaakt (zie o.a. Andreas, 2005; Bassiouni, 1994; De la Brosse, 2003; Kronja, 2004; Nicolic-Ristanovic, 1998; Ron, 2000; Schlichte, 2010).

In het onderzoek dat ten grondslag ligt aan dit artikel hebben we gebruik gemaakt van bestaande literatuur en theorieën om de populariteit van Arkan te verklaren en na te gaan hoe een beruchte crimineel en wrede paramilitaire leider kon worden vereerd en respect vanuit de bevolking kon verwerven. Diverse auteurs hebben in het verleden reeds gesteld dat paramilitaire eenheden bewust door de overheid en andere politieke leiders gebruikt worden om aldus hun eigen verantwoordelijkheid te verdoezelen (Alvarez, 2006, 17-18; Jamieson & McEvoy, 2005; Kaldor, 2006, 98; Ron, 2000, 287). In het geval van Servië lijkt deze verklaring wel van toepassing, maar op zichzelf niet afdoende om de prominente rol die sommige paramilitairen hadden in de maatschappij te verklaren omdat de rol die zij speelden zich niet beperkte tot het front. Het analyseren van een enkele casus is bij uitstek geschikt voor het bestuderen van fenomenen die complex zijn en verankerd in de culturele context waarin ze voorkomen (Verschuren, 2003, 123). Arkan was zijn hele leven al een beruchte crimineel en betrokken bij politiek geweld en georganiseerde misdaad. Het was echter pas ten tijde van de oorlog dat het hem lukte om op te klimmen tot een held van het volk (Stewart, 2007). Het is daarom noodzakelijk om de situatie en maatschappij te analyseren waarin deze populariteit ontstond om tot gefundeerde uitspraken te komen over de rol van criminelen als Arkan daarin. Hieronder zullen we voor dit fenomeen een verklaring zoeken die gebaseerd is op feitenkennis van het conflict, de door wetenschappers gegeven verklaringen voor het conflict en de ontstane dynamiek die het extreme geweld en de internationale misdrijven kunnen verklaren. Het gaat in dit artikel dan ook om een theoretische exploratie die gebaseerd is op een kwalitatief onderzoek met betrekking tot een enkele casestudie.

Arkan: van crimineel tot volksheld

Arkan was de leider van een van de meest gevreesde paramilitaire eenheden die meevochten in de oorlogen in het voormalig Joegoslavië. Niet alleen bestonden zijn Tigers voor een groot gedeelte uit criminelen, maar Arkan zelf had, zoals reeds opgemerkt, ook al een lange criminele carrière achter de rug toen hij de leider werd van deze groep. Arkan kwam al op jonge leeftijd in aanraking met justitie. Zijn vader was een officier in de luchtmacht en maakte zich zorgen om zijn zoon. Hij regelde daarom een baantje voor hem bij de geheime politie. Onder het oude Joegoslavische regime was Arkan actief als huurmoordenaar, maar hij liet het daar niet bij. Terwijl hij voor Tito door Europa reisde om politieke tegenstanders uit te schakelen, werd hij een beruchte bankovervaller die door Interpol werd gezocht. In de jaren tachtig kwam Arkan terug naar Belgrado om zijn criminele activiteiten en zijn werk voor de geheime dienst weer voort te zetten (Stewart, 2007).

Zijn criminele activiteiten zouden in ernst en omvang toenemen met het uitbreken van de oorlogen. De eerste oorlog brak uit nadat Slovenië zich op 25 juni 1991 onafhankelijk verklaarde. Hoewel deze strijd in enkele dagen gestreden was, volgde een lange bloedige strijd toen ook Kroatië in juli 1991 en Bosnië Herzegovina in april 1992 de onafhankelijkheid uitriepen (LeBor, 2003). Arkan wordt tijdens deze strijd verantwoordelijk gehouden voor een aantal van de meest extreme en gewelddadige excessen. Zo zou hij betrokken zijn bij de slag om Vukovar. Nadat het leger de Kroatische stad van een afstand had bestookt, werd de stad overmeesterd door paramilitairen, onder wie de Tigers. Er vielen ruim 2.000 doden en duizenden inwoners ontvluchtten de stad. Naar verluidt zouden slechts 10.000 van de oorspronkelijk 50.000 inwoners achterblijven (Stewart, 2007, 160). Arkan vocht vervolgens ook in Bosnië, waar volgens ooggetuigen zijn Tigers afschuwelijke misdaden begingen: 'they were animals (...) they were just cutting down people in the streets. I saw them shoot down a man on his bike who was screaming' (Stewart, 2007, 197). Een andere getuige vertelt hoe Arkan een heel gezin in een slagerij uitmoordde (ibid.).

Hoewel Arkan een oorlogsmisdadiger was, wist hij de media en bevolking perfect te bespelen. Arkan deed naar eigen zeggen alles voor volk en vaderland: 'I am a patriot (...) I am here to protect you from your enemies' (Stewart, 2007, 205 en 211). Hij wist op de sentimenten die leefden onder de bevolking in te spelen. Zo echode hij nu de christelijke en ideologische standpunten van Milosevic's regering om aan populariteit te winnen, terwijl hij in werkelijkheid nooit een religieus man geweest was. Zijn populariteit leed niet onder zijn criminele verleden of de beschuldigingen van oorlogsmisdaden. Integendeel, tabloids bespraken elk aspect van zijn privéleven (Stewart, 2007, 204). Toen hij de mooie zangeres Ceca trouwde, was hun huwelijk een combinatie van nationalisme en glamour (Burić, 1998, 150-151). Terwijl de economie gebukt ging onder de sancties, spraken de dure kleding en mooie auto's tot de verbeelding van de bevolking (Kronja, 2004, 7). Ceca was een populaire turbo-folkzangeres die liederen zong die gebaseerd

waren op traditionele folkmuziek die gecombineerd werd met nationalistische teksten die bedoeld waren om de soldaten aan het front aan te moedigen (Kronja, 2004, 7; Stewart, 2007, 221-227). Tegelijkertijd verspreidde de entertainmentindustrie door deze muziek 'a problematic system of values, lifestyle and emotional sensibility which was systematically and manipulatively used to break up the morality and civil order of Serbian society for the sake of the Milosevic regime's power' (Kronja, 2004, 5).

Arkan maakte gebruik van zijn status als oorlogsheld toen hij besloot de politiek in te gaan en zich verkiesbaar te stellen voor het parlement in Kosovo (Stewart, 2007). In een van zijn speeches zei hij tegen het Servische volk: 'I don't promise you new telephone lines. I don't promise you new highways. But I pledge to defend you with the same fanaticism that I've used so far in defending the Serbian people' (Sudetic, 1992). Zijn nummerbord gedurende de campagnetijd luidde 'Vukovar' als een macabere herinnering aan de rol die hij daar speelde in de massamoorden (Bassiouni, 1994, Annex III.A). De Albanese bevolking besloot de verkiezingen te boycotten en Arkan won. Hij zou echter ondanks zijn 3 miljoen dollar kostende campagne, politieke bijeenkomsten waar folkartiesten optraden en Milosevic' steun nooit herkozen worden nadat in 1993 Milosevic het parlement had ontbonden (Bassiouni, 1994, Annex III.A). Arkan focuste zich daarna weer op zijn oude bezigheden in de onderwereld en bleef actief in de oorlog (Stewart, 2007). Arkan werd in 2000 vermoord, maar ook na de oorlog leeft de herinnering aan hem voort. Jaren na zijn dood zijn er nog steeds eerbetuigingen te vinden in Servië ondanks de wetenschap dat hij verantwoordelijk was voor vele wreedheden gedurende de oorlog (Stewart, 2007, 287). Zowel Interpol als het Joegoslavië-tribunaal zocht hem voor de misdrijven die hij had begaan, maar in het Servië van de jaren negentig werd hij vereerd als held (Stewart, 2007). In de volgende paragrafen gaan we in op de vraag hoe het kon gebeuren dat een crimineel die verantwoordelijk was voor zoveel misdrijven en die normaal verguisd zou worden, nu als een volksheld vereerd werd. Maar eerst gaan we in op de vraag hoe een staat normaliter reageert op criminaliteit.

De staat en maatschappij als controlemechanisme en rem op de criminaliteit

De gezagsdragers binnen een staat hebben niet alleen als taak om de staat tegen buitenlandse aanvallen te beschermen, maar ook om in de staat zelf de rust en orde te handhaven en criminaliteit te bestrijden. Staten en de namens deze opererende staatsorganen, zoals leger en politie, hebben daartoe het geweldsmonopolie. De staat bepaalt wat als crimineel gedrag beschouwd wordt, draagt zorg voor de handhaving van deze regels en treedt actief op tegen mensen die de regels overtreden. Door actief en preventief op te treden proberen staten ook te voorkomen dat mensen in de gelegenheid komen om criminele feiten te begaan. Met andere woorden: door zich op te stellen als een *capable guardian* proberen staatsorganen te voorkomen dat gemotiveerde daders geschikte slachtoffers kunnen uitkiezen en van die gelegenheid gebruik maken om misdrijven te begaan. In de

meeste maatschappijen wordt crimineel en delinquent gedrag dan ook afgekeurd en als storend en deviant gedrag beschouwd (Quinney, 1965). Volgens Hirschi, en de velen die hem daarin volgden, worden burgers die een sterke binding met de maatschappij hebben, om die reden alleen al weerhouden van het plegen van criminele feiten. Deze theorieën gaan ervan uit dat zij zich hechten en gecommitteerd achten aan bepaalde mensen, instellingen en waarden en dat die bindingen hen tegen de verleidingen van delinquent gedrag beschermen juist omdat crimineel gedrag afgekeurd wordt (Hirschi, 1969). De staat en maatschappij fungeren onder normale omstandigheden dan ook als een controlemechanisme en rem op criminaliteit. Dit was ook in het voormalige Joegoslavië het geval totdat dit, begin jaren negentig toen de burgeroorlog uitbrak, veranderde.

De politieke omwenteling en uiteindelijke burgeroorlog in voormalig Joegoslavië

Na ruim 35 jaar met strakke hand geregeerd te hebben, maakte de dood van Tito in 1980 en de val van de Sovjet-Unie als grootmacht in 1989 de weg vrij in het toenmalige Joegoslavië voor een radicale koerswijziging: van het titoïsme, een milde variant van het communisme, naar het kapitalisme en van een autoritaire staat geleid door een alleenheerser naar democratisering. Dit maakte veel los in de staat (Morus, 2007b). Het ontstane machtsvacuüm en de op komst zijnde grote veranderingen in de maatschappij boden vele Joegoslaven nieuwe kansen om hun positie en status te verbeteren. De oorlog, sancties en de criminalisering die daaruit voortkwam, zorgden voor een nieuwe stratificatie van de maatschappij (Sörensen, 2003). Dergelijke machtsverschuivingen en de daarop volgende democratiseringsprocessen leiden welhaast per definitie tot politiek geweld, aldus Mann (2005), die het geweld in Joegoslavië als een illustratief voorbeeld presenteert. Nationalisme werd een bron van macht en het mobiliseren van etnische woede een politieke strategie (Gagnon, 1994) die door vele radicale leiders werd bedreven. Zo ook door de ambitieuze en opportunistische Milosevic, politiek leider en latere president van Servië. Milosevic maakte gebruik van de mythische strijd om Kosovo in 1389 om Servisch nationalistisch sentiment aan te wakkeren, terwijl de Kroatische Tudjman herinneringen aan het Ustashe-regime weer tot leven bracht (Morus, 2007b, 3; LeBor, 2003, 145-146). Dit stelde Milosevic op zijn beurt weer in staat gebruik te maken van de angstige herinnering van de Serven aan de wreedheden die tijdens de Tweede Wereldoorlog waren gepleegd om nationalistisch sentiment verder aan te wakkeren (LeBor, 2003, 145). De politieke machtsstrijd resulteerde uiteindelijk in een bloedige burgeroorlog waarin diverse deelrepublieken van voormalig Joegoslavië zich onafhankelijk verklaarden en er hevig om de nieuwe gebieden werd gevochten. Vooral etnische zuiveringen waarin de ene bevolkingsgroep de andere van een bepaald grondgebied probeerde te verjagen of, indien dat niet lukte, vermoordde, waren aan de orde van de dag.

Tijdens deze burgeroorlog verloor het staatsgezag van Joegoslavië zijn slagkracht in de strijd tegen de criminaliteit en werden leger, politie en andere opsporings-

diensten opgeroepen om mee te vechten en het land tegen afscheidingsbewegingen te beschermen. Bovendien raakten de staatsorganen, verantwoordelijk voor het handhaven van orde en gezag, zelf betrokken bij schendingen van het internationale recht en meer bepaald het internationale humanitaire recht dat in tijden van gewapende conflicten geldt. In een groot aantal gevallen betrof het extreme vormen van geweld, zoals genocide, misdrijven tegen de menselijkheid en oorlogsmisdrijven, die vanwege hun extreme karakter door de internationale gemeenschap als internationale misdrijven worden gekwalificeerd (Smeulers, 2006). De staatsorganen van het voormalige Joegoslavië en de staatsorganen van de nieuwe staten die zichzelf onafhankelijk verklaarden, maakten zich schuldig aan vormen van wat in de criminologie *state crime* genoemd wordt (zie uitgebreid over *state crime* Friedrichs, 1998; Green & Ward, 2004; Rothe & Mullins, 2010). De fysieke daders waren in dergelijke gevallen veelal functionarissen van deze gemilitariseerde staatsorganen die op gezag van de staat zogenoemde *crimes of obedience* begingen (Kelman & Hamilton, 1989). *Crimes of obedience* zijn misdrijven begaan door onderdanen van een staat op gezag van een statelijke autoriteit. Door het politieke conflict en de burgeroorlog die uitbrak, konden Joegoslavische staten niet langer als rechtshandhavers optreden, maar raakten zelf actief betrokken bij collectief geweld en de daaruit voortvloeiende misdrijven. Wat er volgens onze analyse toen gebeurde, was dat geweld, criminaliteit en internationale misdrijven eerst gerationaliseerd, vervolgens genormaliseerd en uiteindelijk verheerlijkt werden en niet langer – zoals in een democratische rechtsstaat normaal gesproken het geval is – als afkeurenswaardig en crimineel gedrag werden gezien. Hoe dit precies in zijn werk ging, zullen we in de volgende paragraaf beschrijven.

De normalisatie van geweld, criminaliteit en internationale misdrijven

Waar criminaliteit in een gewone maatschappij als afkeurenswaardig en deviant gedrag wordt gezien, daar lijkt de Servische maatschappij zich ten tijde van de oorlog, aldus ook Dimitrijevic (2008, 8), te kenmerken door de normalisatie van collectief geweld. Deze normalisatie behelst twee aspecten. Het eerste element betreft de ideologisering, juridisering en institutionalisering van de misdrijven. Dimitrijevic stelde: 'the system of values, political arrangements and legal norms [were] all shaped in a manner that allows, justifies and renders routine the killing of those who are proclaimed enemies' (2008, 8). Het tweede element houdt de steun van de bevolking in voor het regime en zijn beleid (ibid.). In de volgende paragrafen zullen beide aspecten besproken worden.

De rol van propaganda bij de rationalisatie en het normalisatieproces

Tijdens de oorlog in het voormalige Joegoslavië werd niet alleen gevochten om land, rijkdom en politieke macht, maar vooral ook om de beeldvorming, aldus blijkt uit de aard en geschiedenis van het conflict en de rol van de media daarin. Nenad Pejic, die tot 1992 werkte voor de televisie in Sarajevo, benadrukte: '[W]ithout the media, and especially without television, war in the former Yugoslavia [was] inconceivable' (De la Brosse, 2003, 5). Waar in de buitenwereld de

Serven als de voornaamste agressors werden gekwalificeerd, wist de Servische leider Milosevic de eigen bevolking ervan te overtuigen dat hij in hun belang en uit zelfverdediging handelde. De Serven hadden, aldus Milosevic, een groot Servië nodig omdat ze anders, tweederangsburgers zouden blijven (Morus, 2007a, 153-155). Zowel Milosevic als de media gebruikten eeuwenoude mythen om de Serven als slachtoffers af te schilderen die moesten vechten om te overleven (De la Brosse, 2003, 31; Križan, 1994, 61; Morus, 2007a, 143; 2007b, 16). Milosevic zelf werd hierin geportretteerd als de held van de Serven, die het volk voor de ondergang moest behoeden (Morus, 2007b, 3). Aldus gebruikte Milosevic, net als zoveel andere politieke leiders, de media en propaganda om de tijdens de oorlog begane misdaden te rechtvaardigen. Analyse van de propaganda maakt duidelijk dat, zoals wij in de alinea's hierna zullen aantonen, deze vol zat met neutralisatie-technieken die het begaan van misdrijven rationaliseerden, rechtvaardigden en daardoor het begaan ervan vergemakkelijkten.

Zoals Sykes en Matza (1957, 666) aangeven, nemen sociale regels zelden de vorm aan van categorische imperatieven, maar moeten deze richtlijnen voor sociaal wenselijk gedrag altijd gezien worden in de context van de tijd, plaats en situatie waarin ze op een bepaalde wijze uitgelegd worden. Door middel van neutralisatie-technieken kunnen daders crimineel gedrag, dat als deviant, afwijkend en afkeurenswaardig wordt gezien, vertonen zonder aan hun eigenwaarde te tornen (Sykes & Matza, 1957, 666-667). De vijf technieken die Sykes en Matza geïdentificeerd hebben die de dader hiertoe in staat stellen, zijn: ontkenning van verantwoordelijkheid, ontkenning van schade of nadeel, ontkenning van het slachtoffer, het veroordelen van de veroordelaars en een beroep doen op hogere plichten (1957, 667-669). Door middel van deze neutralisaties kunnen daders de sociale regels waarin zij geloven, breken terwijl zij hun gedrag toch kunnen zien als acceptabel of als het enige juiste. Dergelijke neutralisatietechnieken worden niet alleen door gewone criminelen gebruikt, maar ook door staten en functionarissen van de staat die zich schuldig maken aan *state crime* (Alvarez, 1997). Day en Vandiver (2000, 46) gebruikten de nazi's als voorbeeld en stelden:

'Conventional moral evaluations are temporarily suspended (...) without the standard moral order itself being threatened. In fact the moral order may, under certain conditions, provide justifications. Nazi soldiers (...) are free to shoot (...) because they believe they are protecting their country and patriotism is a virtue.'

In Servië werden vooral in de politieke retoriek allerlei neutralisatietechnieken gebruikt waardoor het gebruik van geweld en de daaruit voortvloeiende misdrijven gemakkelijker als sociaal acceptabel, gerechtvaardigd en legitiem beschouwd konden worden. Er werd hierbij veel nadruk gelegd op het ontkennen van het slachtoffer en het beroep op hogere plichten. Het ontkennen van het slachtoffer ging, zoals gebruikelijk in periodes waarin internationale misdrijven begaan worden, samen met dehumanisering van het slachtoffer, waardoor deze buiten het morele universum van de dader geplaatst wordt (Bandura, 1999, 200; Kelman &

Hamilton, 1989, 19). De slachtoffers werden steevast als vijanden gekwalificeerd en de wijze waarop over hen gesproken werd, was zodanig dat dit angst en haat in de Servische bevolking opriep (De la Brosse, 2003, 64). Het doden van de niet-Servische bevolking werd als een gevolg hiervan niet gezien en ervaren als een daad van agressie, maar juist als een vorm van zelfverdediging (Alvarez, 2001, 120). Zo werd het verdedigen van de Servische natie een belangrijk doel, dat de middelen rechtvaardigde. De angst voor een grote islamitische staat waarin de Serven gediscrimineerd of gedood zouden worden, maakte de strijd om het Servische volk te beschermen tot een hogere plicht en een bijna heilige missie. Neutralisatietechnieken droegen bij aan een proces dat de normen en waarden van Servië verdraaide en de misdaden als een vorm van noodzakelijke zelfverdediging kwalificeerde en aldus legitimeerde (Alvarez, 2001, 125).

Bij dit proces werd het belang van de groep boven dat van het individu geplaatst en werd het individu ontlast van het gevoel van individuele verantwoordelijkheid (Alvarez, 2001, 117). Door de misdrijven met positieve bewoordingen te beschrijven werd de schade ontkend. De misdaden tegen de menselijkheid werden bijvoorbeeld met een eufemistische term etnische zuivering omschreven, waardoor de werkelijkheid – de horror van het front en de genocide die plaatsvond – als het ware werd ontkend. De gebruikte bewoordingen en eufemismen gaven een positieve connotatie aan wat de Serven deden en zelfs iets om trots op te zijn en vormde aldus een ‘correction of an assumed impure, unnatural and demeaning state’ (Cigar, 1995, 71).

Ten slotte zat ook de vijfde vorm van neutralisatietechnieken, het veroordelen van de veroordelaars, verborgen in de propaganda van Milosevic. Tegenstanders van het regime werden afgeschilderd als verraders en werden veroordeeld voor de kritiek die zij uitten (Sudetic, 1991; Tanner, 1999). Vooral intellectuelen die weigerden mee te gaan in de officiële retoriek werden zoals in zoveel staten die niet zitten te wachten op kritische instellingen en hen de mond willen snoeren, afgeschilderd als vijanden van de natie. Hoewel de intelligentsia het nationalistische gedachtegoed aanvankelijk vorm had gegeven en velen achter het idee van een groot Servië stonden, werden dissidente intellectuelen onder enorme druk gezet om hierin mee te gaan (Cigar, 1995, 84). Kritiek vanuit de internationale gemeenschap werd verworpen door te refereren aan de mensenrechtenschendingen uit hun verleden om haar zo de morele autoriteit te ontnemen om over Servische misdaden te oordelen (Alvarez, 2001, 123).

Een opvallend kenmerk van de oorlog in Joegoslavië was echter dat radicale politieke leiders zoals Milosevic niet alleen gezagsgetrouwe soldaten en burgers tot geweld wisten aan te zetten, maar bovendien bondgenootschappen aangingen met paramilitaire organisaties zoals de Tigers. Dergelijke paramilitaire groeperingen bestonden, zoals eerder opgemerkt, veelal uit criminelen (Alvarez, 2006, 9). In de volgende paragrafen zullen we aangeven hoe dit in zijn werk ging en betogen we hoe deze werkwijze verder bijdroeg aan de normalisatie van misdrijven.

De wijze waarop de onderwereld bij de oorlog betrokken raakte

Het Joegoslavische leger had te maken met soldaten die dienst weigerden en naar veiligere oorden vluchtten. De paramilitaire eenheden, bestaande uit criminelen die wel bereid waren te vechten, werden gebruikt om de tekorten in het leger aan te vullen (Mueller, 2000, 42-48). Daarnaast echter – en dat wordt in de literatuur als de voornaamste reden voor de prominente rol van de paramilitairen in de oorlog gezien – werden zij door de politieke machthebbers gebruikt om het vuile werk op te knappen, terwijl een link tussen deze groeperingen en hun opdrachtgevers vaak niet zonder meer aantoonbaar was (Alvarez, 2006, 17-18; Jamieson & McEvoy, 2005; Kaldor, 2006, 98; Ron, 2000, 287). De paramilitairen werden vaak ingezet om de ergste misdaden te plegen voor de overheid. Er zijn talloze aanwijzingen dat de eenheden in hun algemeenheid en de Tigers in het bijzonder, opereerden onder de leiding en met de steun van het regime in Belgrado (Bassiouni, 1994, Annex III.A; Ron, 2000, 289-307).

De paramilitaire eenheden bestonden veelal uit jonge mannen die werkloos waren en op zoek naar de mogelijkheid om te plunderen of de spanning van het front. Anderen werden direct uit de gevangenis gerekruteerd in ruil voor de mogelijkheid daarna terug te keren in de maatschappij of een strafverlaging (Mueller, 2000, 49; Ron, 2000, 297). Het is geschat dat een op de vijf 'vrijwilligers' in het verleden serieuze misdrijven had begaan en soms vanuit de gevangenis meteen naar het front werd gestuurd (Nikolic-Ristanovic, 1998, 465). Zoals een verslaggever uit Belgrado aangaf: 'they hadn't even been given a chance to call home and tell their mothers; they were pulled out of prison and sent directly to the front lines' (Ron, 2000, 306). Een ander deel bestond uit voetbalhooligans. Arkan kwam met behulp van Milosevic aan het hoofd van de Delije-supportersvereniging van Rode Ster Belgrado te staan. Dit was een groep voetbalhooligans die erom bekend stonden dat ze regelmatig nationalistische liederen ten gehore brachten. Milosevic wilde niet dat deze ongecontroleerde woede in dienst zou komen te staan van de nationalistische oppositiepartij van concurrent Vuk Draskovic (Judah, 2009, 186; Stewart, 2007, 124) en gebruikte deze groep daarom voor zijn eigen doeleinden. Arkans link met Milosevic maakte de positie van Arkan anders dan die van enkele andere bekende leiders van paramilitaire eenheden, zoals die van Vojislav Seselj, die zichzelf beschouwde als een rivaal van Milosevic in de Belgradose politiek ondanks dat ze daarbuiten voor hetzelfde politieke doel vochten: het beschermen van de Servische diaspora in de andere republieken (Ron, 2000, 292-296).

Deze groeperingen werden voor de reguliere troepen uitgestuurd om de dorpen te veroveren en mochten als dank voor hun arbeid vrijelijk moorden, verkrachten en plunderen alvorens het dorp of de stad aan de reguliere troepen over te dragen (Kaldor, 2006, 57). De gestolen goederen mochten de groeperingen houden en vormden een soort betaling. Voor de paramilitaire groeperingen was dit een lucratieve business omdat zij ongestraft hun gang konden gaan en van de opbrengst van de gestolen goederen goed konden leven. Ook voor de politieke leiders was deze ongeschreven overeenkomst gunstig. De staat laat criminele organisaties het

vuile werk opknappen en knijpt als tegenprestatie een oogje toe ten aanzien van excessief en onnodig geweld. Geweld – en dus ook de misdrijven begaan door de paramilitaire eenheden – werd uitgelegd als zelfverdediging (Stewart, 2007, 122-125). De overheid maakte gebruik van een grote propagandamachine om zowel de oorlog zelf als de gewelddadigheden die gepleegd werden, te rechtvaardigen (De la Brosse, 2003). Daardoor kon het gebeuren dat het gebruik van geweld en de daaruit voortvloeiende misdrijven hun negatieve connotatie verloren en uiteindelijk zelfs werden verheerlijkt.

De rol van de criminele onderwereld bij het normalisatieproces

Behalve de propaganda droeg volgens onze analyse van de sociale dynamiek in voormalig Joegoslavië en met name in Servië ook de betrokkenheid van de onderwereld bij de oorlog bij tot een omkering van de moraal en de daaruit voortvloeiende normalisatie van misdaden en geweld. Zoals hierna zal worden beargumenteerd, ontstond er door het betrekken van de onderwereld bij de oorlog een expansie van conventionele misdrijven die niet alleen een gevolg was van, maar ook als een katalysator functioneerde voor genoemd normalisatieproces. Het inzetten van de onderwereld bij de misdrijven en het normaliseren van geweld versterkten elkaar voortdurend en vormden volgens onze analyse, hierna uiteengezet, een vicieuze cirkel. Hoe meer criminelen openlijk participeerden in het plegen van misdaden, des te normaler dit leek te zijn. Dit maakte het vervolgens weer makkelijker voor niet alleen andere criminelen, maar ook anderszins gezagsgetrouwe burgers om ook openlijk deel te nemen aan de criminele activiteiten, wat ertoe leidde dat crimineel gedrag nog verder genormaliseerd werd.

Er zijn binnen de criminologie veel artikelen geschreven over hoe de oorlog in voormalig Joegoslavië de georganiseerde misdaad nieuwe kansen bood (Andreas, 2005; 2009; Lewis, 1998; Nikolic-Ristanovic, 1998). Wij zijn echter van mening dat daarnaast ook de inzet van criminelen bijdroeg aan het voortduren van de oorlog, de extreme gruweldaden en de omkering van de moraal die leidde tot een normalisatie van criminaliteit. De deelname van criminelen aan de oorlog was niet alleen voordelig voor de criminelen zelf, maar ook voor het regime dat de misdaden initieerde (Stewart, 2007, 124). Hierdoor ontstond er een – om de woorden van Passas (2002, 15-16) te gebruiken – symbiotische relatie tussen het regime en de Joegoslavische onderwereld die, zoals gezien, culmineerde in het inzetten van criminelen in paramilitaire organisaties om de etnische zuiveringen uit te voeren. Zo raakten politiek en crimineel geweld verweven. Waar naar buiten toe zelfverdediging als rechtvaardigingsgrond werd opgevoerd, waren de onderliggende beweegredenen voor zowel de hogere politieke regionen als de paramilitaire eenheden vaak tevens het vergaren van macht en rijkdom, zo lijkt het (aldus ook LeBor, 2003; Stewart, 2007). Voor Milosevic betekende politieke onrust een mogelijkheid om zijn macht vast te houden of zelfs uit te breiden. LeBor concludeerde 'the equation was simple enough: war ensured political power; political power demanded war' (2003, 146). Tegelijkertijd bood de oorlog voor de georganiseerde misdaad vele mogelijkheden, zoals nauwe banden met de politiek, vrij spel en materieel gewin. Zoals Kemp ook aangeeft: 'if the elite is ethnically

homogeneous and leading a nationalist cause, ethnicity and the means to defend it become mutually legitimizing. This creates a zone of impunity in which violence and opportunism can flourish' (2004, 51).

Andreas bevestigt dat criminele regimes, vooral als ze onder druk staan van internationale sancties, een alliantie die gebaseerd is op wederzijds gewin kunnen aangaan met de criminele onderwereld. Door gebruik te maken van clandestiene transnationale actoren kan het regime inkomsten genereren, bevoorradingen veiligstellen en zijn macht versterken (Andreas, 2005; 2009, 100-101). Dit was ook het geval in Servië. Terwijl de sancties Milosevic juist de mogelijkheid gaven om de internationale gemeenschap de schuld te geven van de teloorgang van de Servische economie (Andreas, 2005; 2009, 108), boden de sancties zowel de directe omgeving van Milosevic, alsook de georganiseerde misdaad veel mogelijkheden om zichzelf door middel van illegale handelspraktijken te verrijken. Door de sancties was het onmogelijk om op een legale wijze aan een aantal essentiële goederen te komen, wat een netwerk van illegale handel tot gevolg had (Petrovic, 2007, 17). Betrokkenheid bij dergelijke illegale handelspraktijken werd niet alleen een noodzaak, maar werd bovendien door de daders en de bevolking veelal gekwalificeerd als een daad van verzet in plaats van een vorm van criminaliteit. Sancties ontduiken werd dan ook openlijk geprezen en gezien als een deugd (Andreas, 2005; 2009, 112). Smokkelen werd door de staat zelfs geleid en gepropageerd als 'patriottisch smokkelen' (Antonic geciteerd in Andreas, 2005; 2009, 108). Arkan was zeer bedreven in het ontduiken van de sancties en kreeg van Milosevic een aantal tankstations als beloning en dank (Andreas, 2005; 2009, 110). Er was zodoende sprake van een proces waarbij de politiek gecriminaliseerd werd en de criminaliteit gepolitiseerd (Andreas, 2005; 2009, 109). De zwarte markt werkte 'de totale vervaging van morele normen in de hand. Eerlijkheid was een last en oneerlijkheid een deugd en een basisvoorwaarde voor overleving' (Dinkic geciteerd in Andreas, 2005; 2009, 112). De vervaging van de normen doordat criminaliteit door de staat werd aangemoedigd, resulteerde vervolgens in het deelnemen van nog meer mensen aan criminele activiteiten. Volgens Nikolic-Ristanovic (1998, 471) raakte vrijwel iedere burger in het voormalige Joegoslavië ten gevolge hiervan betrokken bij enige vorm van criminaliteit. Zo bood de oorlogssituatie voor de illegale handel enorm veel mogelijkheden en kon het invoeren van verboden goederen erg winstgevend zijn (Andreas, 2005; 2009, 101).

Hoewel het criminele organisaties die profiteren van een oorlogssituatie niet zozeer te doen is om de politieke en ideologische doeleinden, maar vooral om materieel gewin, zullen zij hun handelingen naar buiten toe wel kwalificeren en rechtvaardigen als zijnde in dienst van de natie (Kemp, 2004, 52). Hun criminele handelingen worden dan namelijk in de ogen van de burgerbevolking opeens niet meer als dusdanig gekwalificeerd, maar worden gezien als noodzakelijke en soms zelfs heldhaftige oorlogshandelingen bedoeld om het land te beschermen (Andreas, 2005; 2009, 102). En zo kon het gebeuren dat criminelen die in een gewone maatschappij vaak als paria werden gezien, in voormalig Joegoslavië aldus macht, status en aanzien verwierven. Criminaliteit werd een daad van ver-

zet, criminelen werden helden. In deze economisch moeilijke tijd wist Arkan zijn status en aanzien nog verder te vergroten door goed te zorgen voor zijn mannen en hun families wanneer zij kwamen te overlijden (Stewart, 2007, 165).

De economisch belangrijke rol die criminelen in de Servische maatschappij dieneengevolge waren gaan spelen en het gegeven dat hun geweldgebruik werd gezien als noodzakelijke zelfverdediging, had tot gevolg dat de sociale rangorde binnen genoemde maatschappij plotseling op zijn kop werd gezet; stoere jongens kwamen er nu achter dat wie een wapen had en dit dreigde te gebruiken het voor het zeggen had. Hij kon geld verdienen en veel vrouwen krijgen (Mueller, 2000, 51). In de woorden van Warren Zimmerman: ‘the dregs of society – embezzlers, thugs, even professional killers – rose from the slime to become freedom fighters and national heroes’ (geciteerd in Mueller, 2000, 51). Veel jongeren verafgoodden de succesvolle criminelen en wilden in hun voetsporen treden. Zij waren succesvol, terwijl ieder die naar de wet leefde het zwaar had om in zijn eigen levensonderhoud te voorzien (Nikolic-Ristanovic, 1998, 470). Het gevolg van deze normalisatie was dat de glorificatie van geweld zelfs doordrong tot in de popcultuur van het land en weerspiegeld werd in onder andere de populariteit van turbo-folkmuziek en criminele oorlogsmisdadigers als Arkan (Kronja, 2004).

Door gebruik te maken van genoemde ontwikkelingen en door de publiciteit te zoeken en zichzelf te portretteren als een patriot die vocht voor zijn natie (Stewart, 2007; Sudetic, 1992), wist Arkan zijn status als oorlogsheld te verwerven. Hij maakte gebruik van de ontstane omkering van de moraal en de normalisatie van geweld, criminaliteit en oorlogsmisdrijven en werd zo een onderdeel van de propaganda en vertegenwoordiger van de legitimiteit van de oorlog zoals die gevoerd werd. Dit proces werd gestimuleerd vanuit de Milosevic-regering, die nog voor een deel afhankelijk was van de steun van haar bevolking (Dimitrijevic, 2008, 8). Nikolic-Ristanovic stelde:

‘It was crucial for the male ethnic leadership to create a “real warrior” who is capable of fighting “sacred” ethnic wars. It took time and a lot of manipulation and war propaganda to create “national enemies” (...) and consequently a “real man”, a “patriot” who would fight back in “defence” (...)’ (1998, 466)

Arkan droeg bij aan deze steun doordat niet alleen hijzelf, maar ook het geweld dat hij gebruikte, verheerlijkt werd.

De verklaring voor de prominente rol van criminelen gaat volgens ons dan ook veel verder dan het enkele gegeven dat staatsorganen hun slagkracht in de strijd tegen de criminaliteit verloren en geen *capable guardians* meer waren. Waar onder normale omstandigheden crimineel gedrag als onwenselijk en deviant gedrag beschouwd wordt en gezagsgetrouwe burgers met een sterke binding met de maatschappij om die reden alleen al zich van criminele activiteiten weerhielden, daar werd – zo hebben we in dit stuk betoogd – in het voormalige Joegoslavië dergelijk gedrag juist gepropageerd. Serven met een sterke binding met de maat-

schappij, en die zich sterk maakten voor en verbonden voelden met de Servische strijd, werden volgens ons dan ook juist daardoor tot criminaliteit aangezet in plaats van ervan weerhouden. Dat Servië ook na de oorlog nog gekenmerkt wordt door de illegale praktijken en een kennelijke maatschappelijke tolerantie daarvan zou heel wel het gevolg van de geschetste omkering van de moraal ten tijde van de oorlog kunnen zijn (zie ook Andreas 2005, 121).

Conclusie

Tijdens de oorlog in voormalig Joegoslavië leunde Milosevic op de onderwereld om taken te vervullen die normaliter voorbehouden zijn aan de overheid. Het militair verdedigen van de natie, maar ook het economisch voorzien in basisbehoeften werd toevertrouwd aan criminele organisaties vanwege de sancties die er op het land rustten. Propaganda creëerde de randvoorwaarden doordat door middel van het gebruik van neutralisatietechnieken geweld en crimineel gedrag werden gerechtvaardigd. Er ontstond door deze samenwerking bovendien een symbiotische verhouding tussen de criminele onderwereld en het Milosevic-regime. De laatste kon de criminelen gebruiken voor militaire, economische maar ook politieke doeleinden, terwijl de onderwereld ongekende mogelijkheden voor financieel gewin kon realiseren. Criminelen hielpen dus de macht van de overheid in stand te houden en droegen zo zelf ook bij aan de rationalisering, normalisatie en uiteindelijk verheerlijking van geweld en criminaliteit die de overheid door middel van propaganda en politieke retoriek probeerde te bewerkstelligen.

Het Milosevic-regime was hierin zo succesvol dat het niet alleen hoefde te vertrouwen op de officiële propaganda om de steun van de bevolking te genereren, maar dat ten gevolge van de sociale dynamiek die ontstond, de omkering van de moraal een onderdeel van de cultuur werd en de bevolking uiteindelijk Arkan, en alles waar hij voor stond, in de armen sloot. Zo was Arkan niet alleen belangrijk voor militaire strategische doeleinden, maar genereerde zijn populariteit ook steun voor de oorlog. Extreem geweld werd in de media afgeschilderd als een vorm van zelfverdediging en patriotistische heldendaden. Dit maakte crimineel gedrag niet alleen acceptabel, maar normaal en zelfs wenselijk. Hierdoor vervaagde de norm tegen crimineel gedrag en werd dergelijk gedrag vanuit de maatschappij gefaciliteerd en gestimuleerd. Waar de maatschappij normaal een remmende werking op crimineel gedrag heeft, werd dergelijk gedrag nu juist bevorderd. Het begon zo deel uit te maken van alle aspecten van de maatschappij en drong door tot alle lagen van de bevolking. Deze normalisatie maakte het plegen van misdaden op deze manier gemakkelijker en droeg zo bij tot het in stand houden van het collectieve geweld. Normalisatie betekende ook dat criminelen vereerd konden worden, en de verering zelf hield de normalisatie weer in stand, door tentoon te stellen hoe geaccepteerd het was. Hierdoor kon een crimineel als Arkan uitgroeien tot volksheld.

Waar de nadruk binnen de criminologie van internationale misdrijven vaak ligt op gezagsgetrouwe burgers die vanuit gehoorzaamheid, en binnen een door de staat

strak georganiseerd en gecontroleerd beleid (zie o.a. Arendt, 1964; Browning, 1992; Milgram, 1974; Smeulers, 2004; Waller, 2007), de misdaden plegen, daar kregen criminelen die voor de oorlog al bij illegale activiteiten betrokken waren en deviant gedrag vertoonden, in Servië gedurende het conflict veelal vrij spel. Tijdens de oorlog werd dit gedrag verheerlijkt en werden niet alleen grove mensenrechtenschendingen in opdracht van de staat gepromoot, maar werden vrijwel alle vormen van criminaliteit als een vorm van patriotistisch gedrag gezien. Met dit artikel hebben we dan ook willen aantonen dat commune criminaliteit en internationale misdrijven met name in de zogeheten *new wars*, waar in voormalig Joegoslavië maar ook in veel Afrikaanse landen sprake van is, veelal hand in hand gaan en daardoor moeilijk van elkaar te scheiden zijn. In dit artikel hebben wij verder vooral beargumenteerd dat dit een gevolg is van de normalisatie van zowel geweld als criminaliteit die in oorlogstijd kan optreden. Handig politiek optreden van politieke machthebbers, een effectieve propaganda en de inzet van criminelen zelf door politieke machthebbers kunnen er dan toe leiden dat een crimineel en oorlogsmisdadiger, zoals bijvoorbeeld Arkan, kan uitgroeien tot een volksheld.

Literatuur

- Alvarez, A. (1997). Adjusting to genocide – The techniques of neutralization and the Holocaust. *Social Science History*, 21(2), 139-178.
- Alvarez, A. (2001). *Governments, citizens and genocide: A comparative interdisciplinary approach*. Bloomington: Indiana University Press.
- Alvarez, A. (2006). Militias and genocide. *War Crimes, Genocide & Crimes Against Humanity*, 2, 1-33.
- Andreas, P. (2005). Criminalizing consequences of sanctions: Embargo busting and its legacy. *International Studies Quarterly*, 49, 335-360.
- Andreas, P. (2009). Criminaliserende gevolgen van internationale economische sancties. *Justitiële verkenningen*, 35(3), 100-126.
- Arendt, H. (1964). *Eichmann in Jerusalem – A report on the banality of evil*. New York: Penguin Books USA Inc.
- Bandura, A. (1999). Moral disengagement in the perpetration of inhumanities. *Personality and Social Psychology*, 3(3), 193-209.
- Bassiouni, C. (1994). *Final report of the Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992)*. United Nations.
- Brosse, R. de la (2003). *Political propaganda and the plan to create 'a state for all Serbs': Consequences of using media for ultra-nationalist ends*. ICTY, retrieved from: http://hague.bard.edu/icty_info.html.
- Browning, C.R. (1992). *Ordinary men – Reserve Police Battalion 101 and the final solution in Poland*. New York: Aaron Asher Books.
- Buric, A. (1998). Marriage made in hell. *Index on Censorship*, 27(6), 149-152.
- Cigar, N. (1995). *Genocide in Bosnia: The policy of 'ethnic cleansing'*. Texas: A&M University Press.
- Day, L.E. & Vandiver, M. (2000). Criminology and genocide studies: Notes on what might have been and what still could be. *Crime, Law and Social Change*, 34(1), 43-59.
- Dimitrijevic, N. (2008). Serbia after the criminal past: What went wrong and what should be done. *The International Journal of Transitional Justice*, 2, 5-22.

- Friedrichs, D.O. (1998). *State crime*. Aldershot, UK: Ashgate/Dartmouth.
- Gagnon, V.P., Jr. (1994). Ethnic nationalism and international conflict: The case of Serbia. *International Security*, 19(3), 130-166.
- Green, P. & Ward, T. (2004). *State crime – Governments, violence and corruption*. London: Pluto Press.
- Green, P. & Ward, T. (2009). The transformation of violence in Iraq. *British Journal of Criminology*, 49(5), 609-627.
- Hirschi, T. (1969). *Causes of delinquency*. Berkeley: University of California Press.
- Jamieson, R. & McEvoy, K. (2005). State crime by proxy and juridical othering. *British Journal of Criminology*, 45(4), 504-527.
- Judah, T. (2009). *The Serbs: History, myth and the destruction of Yugoslavia*. New Haven: Yale University Press.
- Kaldor, M. (2006). *New and old wars*. Cambridge: Polity Press.
- Kalyvas, S.N. (2006). *The logic of violence in civil war*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kelman, H.C. & Hamilton, V.L. (1989). *Crimes of obedience: Toward a social psychology of authority and responsibility*. New Haven: Yale University Press.
- Kemp, W.A. (2004). The business of ethnic conflict. *Security Dialogue*, 35(1), 43-59.
- Križan, M. (1994). New Serbian nationalism and the Third Balkan War. *Studies in East European Thought*, 46(1), 47-68.
- Kronja, I. (2004). Politics, nationalism, music, and popular culture in 1990s Serbia. *Slovo*, 16(1), 5-15.
- LeBor, A. (2003). *Milosevic: A biography*. London: Bloomsbury Publishing.
- Lewis, R. (1998). Drugs, war and crime in the Post-Soviet Balkans. In: V. Ruggiero, N. South & I. Taylor (eds.). *The new European criminology: Crime and social order in Europe*. London: Routledge, 216-230.
- Mann, M. (2005). *The dark side of democracy – Explaining ethnic cleansing*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Milgram, S. (1974). *Obedience to authority*. New York: Harper and Row.
- Morus, C. (2007a). The SANU memorandum: Intellectual authority and the constitution of an exclusive Serbian 'people'. *Communication and Critical/Cultural Studies*, 4, 142-165.
- Morus, C. (2007b). Sloba the redeemer: The rhetoric of Slobodan Milosevic and the construction of the Serbian 'people'. *Southern Communication Journal*, 72(1), 1-19.
- Mueller, J. (2000). The banality of 'ethnic war'. *International Security*, 25(1), 42-70.
- Mueller, J. (2003). Policing the remnants of war. *Journal of Peace Research*, 40(5), 507-518.
- Nikolic-Ristanovic, V. (1998). War and crime in the former Yugoslavia. In: V. Ruggiero, N. South & I. Taylor (eds.). *The new European criminology: Crime and social order in Europe*. London: Routledge, 462-479.
- Passas, N. (2002). Cross-border crime and the interface between legal and illegal actors. In: P. van Duyne, K. von Lampe & N. Passas (eds.). *Upperworld and underworld in cross-border crime*. Nijmegen: Wolf Legal Publishers, 11-42.
- Petrovic, P. (2007). Privatizing security in Serbia. *Western Balkans Security Observer*, 4, 13-21.
- Prunier, P. (2005). *Darfur: The ambiguous genocide*. Ithaca: Cornell University Press.
- Quinney, R. (1965). Is criminal behavior deviant behavior? *British Journal of Criminology*, 5(2), 132-142.
- Ron, J. (2000). Territoriality and plausible deniability: Serbian paramilitaries in the Bosnian war. In: B.B. Campbell & A.D. Brenner (eds.). *Death squads in global perspective: Murder with deniability*. New York: Palgrave MacMillan, 287-312.

- Rothe, D.L. & Mullins, C.W. (eds.) (2010). *State crime: Current perspectives*. Piscataway, NJ: Rutgers University Press.
- Schlichte, K. (2010). Na krilima patriotisma – On the wings of patriotism: Delegated and spin off violence in Serbia. *Armed Forces & Society*, 36(2), 310-326.
- Smeulers, A. (2004). What transforms ordinary people into gross human rights violations? In: S. Carey & S. Poe (eds.). *Understanding human rights violations: New systematic studies*. Aldershot: Ashgate Publishing ltd., 239-256.
- Smeulers, A. (2006). Criminologie in een state of denial? Ook internationale misdrijven vergen criminologische benadering. *Tijdschrift voor Criminologie*, 48(3), 275-289.
- Sörensen, J.S. (2003). War as social transformation: Wealth, class, power and an illiberal economy in Serbia. *Civil Wars*, 6(4), 55-82.
- Stewart, C.S. (2007). *Hunting the Tiger: The fast life and violent death of the Balkans' most dangerous man*. New York: Thomas Dunne Books/St. Martin's Press.
- Sudetic, C. (1991). In Zagreb and Belgrade, the war is taking its toll. *The New York Times*. Retrieved from www.nytimes.com/1991/10/10/world/in-zagreb-and-belgrade-the-war-is-taking-its-toll.html?pagewanted=3&src=pm.
- Sudetic, C. (1992). A shady militia chief arouses Serbs. *The New York Times*. Retrieved from www.nytimes.com/1992/12/20/world/a-shady-militia-chief-arouses-serbs.html.
- Sykes, G.M. & Matza, D. (1957). Techniques of neutralization: A theory of delinquency. *American Sociological Review*, 22(6), 664-670.
- Tanner, M. (1999). War in the Balkans: Propaganda – I watched as 'TV Slobbo' turned into voice of hate. *The Independent*. Retrieved from www.independent.co.uk/news/war-in-the-balkans-propaganda-i-watched-as-tv-slobbo-turned-into-voice-of-hate-1089101.html.
- Verschuren, P. (2003). Case study as a research strategy: Some ambiguities and opportunities. *International Journal of Research Methodology*, 6(2), 121-139.
- Waller, J. (2007). *Becoming evil: How ordinary people commit genocide and mass killing*. New York: Oxford University Press.